

FRANCISCUS van den ENDEN

Een kennismaking met een merkwaardige en tegelijkertijd een vergeten figuur in de nevelen van de 17de eeuw. Deze katholieke doctor in de Geneeskunde verlaat plots Antwerpen en duikt op met vrouw en kinderen in Amsterdam op het hoogtepunt van haar macht en uitstraling. Het verdrag van Munster zal drie jaar later een nieuwe wending geven aan de indeling van Europa.

Wie is deze man die in zijn publicaties toen al de begrippen ‘vrijheid- gelijkheid- broederschap’ bepaalde. De Franse Revolutie zou pas over honderd dertig jaar plaats vinden. Welke invloed heeft hij op de latere filosoof Spinoza, die verliefd is op zijn dochter Clara. En er is Adriaan Koerbagh die bezwijkt aan een bitter lot.

Franciscus sterft zelf ‘hoog in de lucht door een angina’ zoals zijn tijdgenoten met verve de dood door de galg bedoelen.

We duiken in dit wervelende leven van een Sinjoor in Hollandse dienst.

1. De Antwerpse Jaren

Op 5 februari 1602 wordt Franciscus geboren in de buurt van de Sint-Jacobskerk, waar hij op 6 februari gedoopt wordt. Zijn ouders zijn wevers die genieten van een zekere welstand. Immers hun zoon volgt zijn eerste studies bij de Augustijnen in de buurt van de Sint-Andrieskerk. Deze studierichting wijst reeds op een niet-alledaagse overtuiging van zijn ouders. Rond de Augustijnen hangt een argwanende sfeer. Is Luther geen Augustijner monnik en is de synode van Dordrecht niet gehouden in het oude Augustijnenklooster van Dordrecht? Zeker is dat vele bekenden van de familie van den Ende naar Holland vluchten na de val van Antwerpen. En de nakende oprichting van de Verenigde Oostindische Compagnie zal het nieuws in Antwerpen beheersen bij de reders en kooplui die niet vertrekken.

Lang studeert Franciscus niet in deze school, maar hij stapt over naar de Jezuïeten, de orde van de Contrareformatie en het boegbeeld van de katholieke kerk. Hij leert er Latijn. Een manier om de discipline eronder te houden is het ‘Signum’, een klein papiertje dat een spijbelende student moet dragen als spot omdat hij betrapt is op het Nederlands spreken. Hij loopt er zo lang mee rond totdat hij op zijn beurt een andere student kan betrappen die ook even de Latijnse zinnen vergeet om dan snel het ‘Signum’ op zijn beurt opgespeld te krijgen. Het hoogtepunt ieder jaar is de opvoering van een Latijns toneelstuk dat vijf uur duurt.

Het jaar 1620 breekt aan en hij gaat als leraar- jezuïet doceren in Leuven, Oudenaarde, Aalst, Sint Winoksbergen en Kassel. Ieder jaar schuift hij op naar een hoger leerjaar.

In Antwerpen kent de Contrareformatie haar grote bloei. In 1621 wordt de Carolus Borromeus kerk ingewijd.

Tot een definitieve opname in de orde der Jezuïeten komt het niet. In 1633, hij is dan 31 jaar, wordt hij uit de orde gezet. Wegens grote dwalingen of door een relatie met de vrouw van een officier, zoals geruchten de ronde doen?

Het zijn ook jaren met veel oorlogshandelingen. Antwerpen ligt in het volle front van de tachtigjarige oorlog. In 1631 wordt gevochten tijdens de slag op het Slaak, toen de Spanjaarden poogden de Schelde vrij te maken. De broer van Franciscus, de oudere Johannes staat als priester de soldaten bij. Zij worden verslagen en gevangen genomen.

Kort hierna, in 1635 vernielen Franse en Hollandse troepen de stad Tienen.

Is Franciscus hier op een of andere manier bij betrokken? Hij neemt opnieuw contact met kringen rond de Augustijner abdij en publiceert een Latijns gedicht in de marge van drie gedichten van Augustinus. De rector van het Augustijns college Nicasius Baxius laat de bundel uitgeven door de beroemde uitgeverij Officina Plantiniana die geleid wordt door Balthazar Moretus.

Deze uitgave moet gezien worden als een 'literair' antwoord op de vernielingen en plunderingen van Tienen en op een nieuwe nederlaag van de Spanjaarden bij Kallo.

Franciscus heeft een jongere broer Martinus. In de jaren tussen 1630 en 1640 is hij te Antwerpen een belangrijke uitgever van de etsen en prenten gemaakt door Rubens en zijn leerling Van Dyck. Intussen heeft Franciscus door Europa gereisd en studeerde geneeskunde in Bologna. Martinus biedt hem naar aanleiding van de afronding van deze studie een ets aan gemaakt in de stijl van Rubens. Hij duidt zijn broer aan als ' Medicus Antuerpianus'. Het eigenlijk vak als medicus schijnt hij niet te hebben uitgeoefend, maar hij hield zich meer bezig met de kunsthandel van Martinus.

In deze artistieke kringen ontmoet hij zijn vrouw Clara Maria Vermeeren. Haar vader Hendrik was afkomstig van Danzig en trekt naar Antwerpen. Hij en haar broer Jan Baptist zullen zich inschrijven in de Antwerpse Sint Lucas gilde.

Franciscus en Clara trouwen in 1640 in de Onze lieve Vrouw Kathedraal. Een jaar later wordt een dochter geboren en ze krijgt de naam van haar moeder Clara Maria.

Over deze periode is weinig bekend. Wel worden Franciscus en zijn broer Martinus aangeklaagd door een zekere Michiel Claphouwers wegens een niet correct afwikkelen van zakelijke transacties.

Is dit een reden geweest dat Franciscus en zijn familie ergens in 1645 naar Amsterdam emigreren?

2. Amsterdam en de Konst-winckel

Verschillende theorieën doen de ronde om het vertrek naar Amsterdam te verklaren.

Vond Franciscus het geestelijk klimaat in Antwerpen te beklemmend en zocht hij een tolerante omgeving? Of evolueerde zijn katholiek geloof naar het Jansenisme? Deze richting in het katholicisme had overeenkomsten met het calvinisme. Tevens zou hij grote belangstelling getoond hebben voor het alchemisme.

Wat ook de dieper liggende reden tot emigreren was, aangekomen in Amsterdam begon hij met een 'Konst-winckel' op de Nes nr 59. Vandaag is er het theater Frascati gevestigd. Deze handel lag veraf van zijn filosofisch theologische opleiding in Antwerpen. Maar hij zag dat zijn broer Martinus succes had met de kunsthandel in Antwerpen, en met zijn steun en ervaring wilde hij in het zaken doen slagen. Zijn jong gezin moest onderhouden worden.

Hoe zag Amsterdam er uit rond 1645?

De vredesonderhandelingen tussen de Europese staten kwamen in volle voorbereiding. Binnen drie jaar, in 1648, zou de vrede van Westfalen en Münster gesloten worden. De gouden Eeuw was op haar hoogtepunt. De Oost-Indische en West-Indische Compagnie brachten goederen uit de hele wereld naar Amsterdam, waar ze op veilingen, uit pakhuizen en vanaf de kaaien verhandeld werden. De rijkdom stroomde de stad binnen. De eerste grachtengordel met de Herengracht, Keizersgracht en de Prinsengracht was al gegraven. Een titanenwerk. De stad was tweemaal zo groot geworden.

Rembrandt was 37 jaar oud. De afbraak van het oude stadhuis werd voorbereid en Jacob van Kampen kreeg van de magistraat de opdracht voor het bouwen van het nieuwe stadhuis. Dit zou het nieuwe wereldwonder worden: de trotse uitstraling van de macht van de 7 Provinciën, maar vooral van het machtige Amsterdam.

Amsterdam was protestants. Vooral door de invloed van de Zuid-Nederlandse immigranten zoals Plancius (Platevoet) uit Dranouter, Gommarus afkomstig uit Brugge, predikant Heinsius uit Gent was het strenge calvinisme de godsdienst. Door drukke contacten met de toen bekende wereld en door de handel werden ook andere belevingen van de godsdienst gedoogd. De Lutherse, vooral de Duitse handwerklieden, hadden hun gebedsruimten. De Mennonieten of Doopsgezinden richtten hun kerken in. Opvallend was de Joodse gemeenschap gevormd door de Sefardische Joden uit Portugal en Spanje. De twee grote synagogen bepalen vandaag nog steeds het stadsbeeld. De meeste Amsterdammers bleven katholiek. De grote groep der werklieden en dagloners bleven hun oude godsdienst getrouw. Ook zij mochten hun diensten vieren maar dienden het in stilte en teruggetrokken te doen: de kerken mochten niet opvallen. Schuilkerken werden gebouwd en achter de gevels van woonhuizen werden indrukwekkende gebedsruimtes

ingericht. Zij zijn nog steeds te bewonderen: Onze Lieve Heer op Zolder en de kerk op het Begijnhof.

Deze stad trof Franciscus aan toen hij met zijn vrouw Clara Vermeeren en hun dochter Clara Maria waarschijnlijk met de trekschuit naar het Noorden voeren en op de Nes de kunstwinkel begon. Als katholiek vond hij zijn inspiratie in de Posthoorn, de schuilkerk in het achterhuis op de Prinsengracht 7.

In 1648 werd de tweeling Anna en Adriana Clementina geboren. De doop vond plaats in de Posthoorn.

Door het opmaken van een boedel inventaris is bekend dat een huurder bij het gezin introk. Het was Leendert Cornelisz van Beyeren, zoon van Cornelis Aertsz. Hij had van zijn vader een belangrijke kunstcollectie geërfd. Deze Leendert was een leerling van Rembrandt. Er zijn geen werken van hem bekend. Wel het vermelden waard is de opname in de inventaris van een prentboek met 100 portretten geschilderd door Anton van Dyck. Dit was zonder twijfel van Dyck's Iconografie.

Boeiend is vast te stellen dat de Nes vlakbij de Zwanenburgwal is. In dit stadsdeel waren de schilders actief. Hendrik Van Uylenburgh had er een groot schildersatelier, waarvan Rembrandt de leiding had. Ook de Pijlsteeg lag dicht in de buurt. Hier pikten de schilders hun modellen op die er minnaars voor enkele duiten en voor korte tijd ontmoetten. Vandaag kan de wandelaar nog een oude brandewijn drinken in de proeverij Wijnand Focking midden in deze steeg gevestigd.

In de 'Konst-winkel' leerde Franciscus nieuwe schilders en kunstenaars kennen, naast vroegere ontmoetingen, zoals Jan Lievens uit Leiden. Deze Jan Lievens (1607-1674) trok samen met Rembrandt vanuit Leiden als jongeling naar Amsterdam om er zich verder te ontwikkelen als schilder.

Van 1635 tot 1644 woonde en werkte hij in Antwerpen waar hij Franciscus ontmoette. Hij was hem geld schuldig, waarschijnlijk van een lening. Het is onbekend of Lievens deze schuld wel heeft terugbetaald, zoals blijkt uit een opdracht die Franciscus gaf aan zijn meid Aeltie Lucas, die op haar beurt geld moest ontvangen van Franciscus.

Jan Lievens werd als een wonderkind beschouwd en hoger gewaardeerd dan Rembrandt, die inspiratie vond in zijn schildertechniek. Rembrandt antedateerde enkele van zijn werken, zo dat het leek dat Lievens door hem was geïnspireerd in plaats van andersom. Constantijn Huygens, secretaris van stadhouder Frederik Hendrik, bezocht beiden in Leiden in 1628. Lievens schilderde een portret van Huygens.

Opvallend is de vanzelfsprekendheid van het reizen tussen de Verenigde Provinciën en de Spaanse Nederlanden, twee landen in volle oorlog. De 80-jarige oorlog woedt nog steeds,

vredeonderhandelingen zijn in voorbereiding die zullen leiden tot het Verdrag van Munster. Er zijn veel reizen bekend in deze periode. Naast Jan Lievens ging Frans Hals regelmatig van Haarlem naar Antwerpen.

Het kan bijna niet anders, of door Lievens moet Franciscus ook Rembrandt gekend en ontmoet hebben. Het was toen dat Rembrandt, na het sterven van zijn Saskia van Uylenburgh in 1641, weduwe Geertje Dirckx als verzorgster in dienst nam. Het zal hem veel problemen bezorgen, want Geertje wilde zo snel mogelijk met hem trouwen. Er was echter een groot obstakel: immers bij een nieuw huwelijk zou Rembrandt het vruchtgebruik van de aanzienlijke nalatenschap van Saskia verliezen. Veel processen voor de 'Huwelijkskrakeelkamer' volgden. Uiteindelijk werd Geertje in de 'dolkamer' in Gouda ingesloten. Rembrandt diende de reiskosten te betalen en stond in voor de alimentatie. Rembrandt woonde dichtbij de winkel van Franciscus. De Nes ligt op een paar honderd meter van de Nieuwe Doelenstraat waar Rembrandt zijn woning had. Deze pikante verhalen zullen dikwijls in de 'Konst-winkel' de ronde hebben gedaan.

Andere schilders die Franciscus ontmoette zijn nu vergeten. Wie kent nog Joan Spilberg (1619-1690), die voor hij naar Amsterdam trok, werkte in de kringen rond Rubens, Of Jan Gerritz van Bronckhorst (1603-1661) en zijn zoon Johannes Jansz. Van Bronckhorst (1627-1656). Jan Gerritz, geboren in Utrecht, was een glasschilder. In 1629 was hij in Brussel om de ramen van de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Zavelkerk te restaureren. Weer een reiziger tussen landen in oorlog. Een prachtig schilderij van deze Jan Gerritz heet 'De slapende Nymph' en is, met haar zachte erotiek, te bewonderen in het Herzog Anton Ulrich Museum te Braunschweig, Duitsland.

De 'Konst-winkel' had een uitgebreide variëteit van kunstvoorwerpen zoals boeken, kleinen religieuze prenten, schilderijen, globes enz..

In 1650 werd een zoon Jacobus gedoopt en een jaar later een dochter Marie Anne. Franciscus kocht zich in in het 'poorterschap' van Amsterdam. Waarschijnlijk om zich te kunnen aansluiten bij het boekverkopers-gilde. Het ging intussen niet naar wens met de winkel.

In 1652 werd de zaak failliet verklaard. Een document dat opgesteld werd op vraag van de schuldeiser Johan van Hartickveldt, verhuurder van het winkelpand op de Nes, beschrijft Franciscus als 'doctor in de medicijnen die op de vlucht is'. Het wijst erop dat hij zichzelf voorstelt als een religieuze en politieke banneling.

Het bankroet kende geen dramatische gevolgen, wat meestal wel het geval was: Van den Ende kon een overeenkomst met zijn schuldeisers afsluiten. Hij mocht op zeven jaar tijd zijn schulden terugbetalen.

Zijn leven nam dan een nieuwe wending: hij wordt leraar.

3. Franciscus van den Enden en de Latijnse school (de jaren tussen 1653 en 1670)

Een tijdgenoot, Du Cause de Nazelle, beschrijft Franciscus als volgt: ‘Hij had een kleine gestalte maar met een spirituele en zeer aangename fysionomie. Zijn conversatie was charmant. Hij was vol vuur in zijn redevoeringen, vooral in snedige antwoorden, enthousiast zelfs bij steriele onderwerpen, subliem in zijn gedachten. De filosofie, de theologie, de wiskunde met al haar afdelingen fascineerden hem . Wat betreft de godsdienst, die had hij geen. Hij geloofde noch in straffen noch in beloningen na dit leven, hoewel hij overigens een soevereine meester van het heeal beled.’ Volgens dezelfde getuige had van den Enden Hebreeuws, Syrisch, Grieks, Latijn, Duits, Italiaans, Spaans en Frans gestudeerd, en was hij zeer bedreven in de scheikunde en de bereiding van geneeskrachtige producten. Hij heeft overigens een medisch werk geschreven, ‘Secreta Medicinae’, dat echter verloren is gegaan.

In 1653 verhuist Franciscus naar het Singel. Hier sticht hij een Latijnse school. De precieze locatie is niet bekend, maar het moet gesitueerd geweest zijn tussen de Heisteeg en de Raamsteeg. Misschien op het Singel nr. 267? Alle bronnen getuigen opnieuw dat hij een buitengewone begaafde leraar was.

Hij liet zijn leerlingen in het Latijn stukken van Terentius opvoeren. Deze opvoeringen vonden plaats in de Amsterdamse Schouwburg, gebouwd in 1637 aan de Keizersgracht op nr. 384, door Jacob van Campen. Deze was ook de bouwer van het Amsterdamse Stadhuis, het huidige Koninklijke Paleis op de Dam.

Een beeldje in het pleintje achter de poort eert vandaag Coster, Vondel en Hooft als grondleggers van het Nederlandse toneel. Boven de entree staan Vondels woorden: ‘De weereld is een speel toneel, Elck speelt zijn rol en krijgt zijn deel’.

Een ‘ tableau vivant’, zoals het toen deftig genoemd werd, wordt door de studenten opgevoerd bij het huwelijk van Cornelia van Vlooswijck, de dochter van Cornelis, burgemeester van Amsterdam. Deze Cornelis zorgde er in die dagen ook voor dat Joost van den Vondel boekhouder kon worden bij de ‘Bank van Leening’. Vondel was diep in de schulden geraakt door het wanbeleid van zijn zoon die zijn winkel in garen stoffen had overgenomen en op een goede dag inscheeptte op een schip van de VOC om met de noorderzon te vertrekken. Twee zonen van Cornelis van Vlooswijck, Nicolaes en Johan, waren leerling bij van den Enden op deze school. Dit zal zeker een belangrijk gegeven geweest zijn voor Franciscus om na zijn faillissement de kans te krijgen een school te stichten en een nieuwe wending aan zijn leven te geven als leraar.

En wij ontmoeten nu Baldruch (Benedictus) de Spinoza (1632-1677), een van de eerste die op de school de studie van het Latijn aan zal vatten.

Toen Spinoza in 1656 in de joodse ban werd geslagen, demonteerde hij zijn ledikant, pakte zijn boeken in en verhuisde naar de woning van Franciscus van den Enden, die had aangeboden voor hem te zorgen .

Hij is 24 jaar en ontmoet er Franciscus dochter Clara Maria. Zij was toen 12 jaar, beheerste reeds het Latijn en de ‘zangkonst’ perfect.

Tijdens de afwezigheid van haar vader verving zij hem . Spinoza leerde gretig Latijn ‘onder leiding van het toezicht van een geleerde jonge vrouw ‘ (Clara Maria). Maar de beroemde Cats suggereert dat Clara Maria, zelfs voor een Hollands meisje, nogal excentriek was :

*Al wordt er altemets een kloeke maagd gevonden
Een bloeme, zoo men zeit, en maakt geen rozenkrans.*

Zij was ‘enigszins mank en mismaakt’, maar tegelijk had ze een schoon gezicht en schrander verstand. Met haar opgewekt humeur fascineerde zij Spinoza . Een medestudent schreef een gedicht over dit ‘‘verstandige en deugdzame meisje’ dat zo kon tekenen, schilderen en naaien. Tegen een tijdgenoot vertelt Spinoza dat hij zin in haar had gekregen om ‘haar ten Egt te nemen’. Voor ons verwonderlijk gezien Clara’s erg jonge leeftijd, maar men mag niet vergeten dat Joodse meisjes konden trouwen als ze twaalf en een half jaar oud waren. Dit gebeurde toen regelmatig.

Spinoza werd door de andere kinderen van Franciscus dikwijls geplaagd en ze noemde hem dan ‘Mijnheer Spinazie’, een grapje dat nog steeds voortleeft in de Nederlandse woordspeling ‘ ga zo voort mijn zoon en ge zult spinazie eten’ wat wil zeggen: als je spinazie eet, wordt je net zo slim als Spinoza.

Spinoza verhouding tot Clara Maria zal altijd duister blijven. Met Clara Maria is het nooit tot een huwelijk gekomen. In het verdere leven van Spinoza is bekend dat hij nooit meer een toenadering tot vrouwen zocht.

Baldruch Spinoza leerde dus Latijn bij Franciscus en zijn dochter Clara Maria. Het is een kristalhelder en vloeiend Latijn en tegelijk simpel en sober. Hij gebruikte een kleine woordenschat vergeleken met de 17de eeuwse humanisten. Zijn taaleigen is gedrenkt precies in het woordgebruik van Terentius de komedieschrijver.

Een van de opgevoerde toneelstukken was ‘Ennuchus’ van Terentius . Waarschijnlijk vertolkte Spinoza er de rol in van de slaaf van Ennuchus. Opvallend is dat hij later in zijn geschriften heel vaak teksten uit dit stuk gebruikt en citeert. Acht toneelopvoeringen vonden plaats in de Amsterdamse schouwburg. Maar de kritiek begon de kop op te steken. Enkele dagen voor de uitvoering van ‘Philedonius’ – het is 4 januari 1657- waarschuwt de Hervormde Consistorie van Amsterdam dat ‘ een zekere van den Enden van plan is om met enkele leerlingen, waarvan sommige kinderen zijn van leden van de Consistorie, een toneelstuk op te voeren’.

Toch ging de opvoering door. Het stuk is van van den Enden zelf. Hij vertaalde het in een Nederlandse versie, ‘ Lusthart’ een verhaal over het beheersen van de lust door de rede. Vondel schreef er speciaal het voorstuk voor, ‘ Toneelkrans’ opgedragen aan Nicolaes van Vlooswijck , toen 19 jaar, die de hoofdrol speelde.

Er zijn veel kinderen van de Amsterdamse fine fleur leerling op de school. Naast Spinoza en de gebroeders van Vlooswijck was er Romeyn de Hooghe, pas 12 jaar oud. Deze telg uit een Gents geslacht ontwikkelt zich tot etser, schilder, goudsmid, advocaat en schrijver van historisch-

politieke werken. Als propagandist van de prins stadhouder Willem III maakte hij spotprenten op Lodewijk XIV en Jacobus II.

Er komt een pikante fase in zijn leven: in 1690 kreeg hij een proces aan zijn broek vanwege ergerlijk levensgedrag. Hij had vijftien jaar eerder erotische prenten aan de jeugd verkocht. Waarschijnlijk kwamen deze uit de Decamerone van Boccaccio.

Ook Pieter Rixtel (1644-1673), een thans vergeten dichter, volgde er de lessen.

Er is Wouter Valckenier (1650-1707), de zoon van burgemeester Gillis, bewindvoeder van de VOC en negen keer burgemeester. Over zijn aanzien en macht schrijft de Engelse ambassadeur dat ‘ de Turkse sultan niet meer gezag uitoefende over de mensen in zijn land, dan Valckenier in Amsterdam, toch liep hij over straat als een gewone winkelier’. Maar zijn persoonlijkheid wordt door anderen ook ervaren als ‘ een man van ruwe manieren en onduldbare grofheid, stuurs, sluw, geveinsd, heerszuchtig, uitgeslapen, gierig, kregelig en bars, maar – het weze toch een voorzichtig lichtpuntje- ook ‘ schrandere en arbeidzaam’.

Wouter trouwt in 1670 met Anna Maria Trip, dochter van de schatrijke Louis Trip, de kanonnengieter die het fameuze Trippenhuys aan de Kloveniersburgwal bouwt.

Fysicus Theodoor Kerkring (1638-1693) was nog een leerling van Franciscus. Hij was de zoon van de VOC kapitein Dirck Kerckring. In dezelfde tijd als Spinoza studeert hij er. Hij trouwt in 1671 met dochter Clara Maria, waar Spinoza tevergeefs verliefd op was geworden. Hiervoor moest Theodoor rooms-katholiek worden, want Clara bleef trouw aan het geloof uit haar jeugd. Theodoor is de auteur van het ‘ Spicilegium Anatomicum’ een anatomische atlas. Vermaard was zijn collectie van anatomische voorwerpen.

In de jaren 1657 en 1658 bereikte Franciscus het hoogtepunt van zijn docentschap en theater carrière.

Tegenspoed liet niet lang op zich wachten. In mei 1657 sterft zijn vrouw Clara Maria. Voor Franciscus een groot verlies. Zijn vrouw was de grote kracht achter de school. Langzaam begint het succes te tanen.

4. Adriaan Koerbagh en Spinoza

De jaren zestig van de 17de eeuw komen eraan. Van den Enden wordt in Amsterdam langzaam beschouwd als een vrijegeest en atheïst, ofschoon hij zich uiterlijk als katholiek blijft gedragen. Rond hem begint zich een kring te vormen waarvan Spinoza, Johannes Bouwmeester en Theodoor Kerckring deel uit maken. De laatste zal, zoals we reeds weten, in 1671 trouwen met Clara Maria, de dochter van Franciscus.

Het bestaan van deze groep is vergeten in de nevelen van de geschiedenis. De invloed die de kring zal hebben in de Europese ontwikkelingen is indrukwekkend. Niemand kent nog hun namen, laat staan hun geschriften en de kracht ervan op de tijdgenoten en de latere politieke en geestelijke evoluties.

Twee gebroeders zijn ook lid van de samenkomsten, die weldra de Spinozakring genoemd zal worden: Adriaen Koerbagh en zijn jongere broer Johannes.

Adriaen studeerde aan de universiteiten van Utrecht en Leiden, promoveerde tot doctor in de Medicijnen en meester in de Rechten. Een van de hoofdthema's, die de kring bestudeerde, is de 'Verlichting' van het volk. Het volk moet weerbaar gemaakt worden tegen de machthebbers.

Adriaen leeft intussen samen met een meisje, met wie hij een onwettig kind heeft. De Amsterdamse gereformeerde kerkenraad spreekt zich zeer afkeurend uit over de beide broers.

In 1668 krijgt de kerkenraad het boek 'een Bloemhof' onder ogen. De auteur ervan is niet bekend. De raad is verbijsterd over de 'godslasterlijke teksten'. De passages die het meest verontrusten worden voorgelezen aan de burgemeesters van Amsterdam. Zij verbieden de uitgave van het boek en de al verschenen exemplaren worden in beslag genomen. 'een Bloemhof' beschuldigt de kerkelijke, bestuurlijke en academische elites ervan het volk dom te houden met als enig doel zelf de macht te behouden.

Adriaen vlucht naar Culemborg. Dit stadje aan de Lek had toen, net als Ravenstein aan de Maas, een eigen autonome wetgeving en rechtspraak. De juridische macht van Amsterdam stopte aan de stadswallen. Zo was Adriaen veilig.

Culemborg is vandaag een van de vele vergeten Hollandse stadjes. Het ligt pittoresk te sluimeren binnen de nog aanwezige stadsmuren. De 17de eeuw is er op te snuiven. Het geboortehuis van de eerste gouverneur van Kaapstad, Johan Anthoniszoon van Riebeeck (1619-1677), groet de wandelaar met haar trapgeveltje. Hij stichtte het Fort de Goede Hoop in 1652 bij de Tafelbaai.

In de 17de eeuw is het geloof sterk verweven met het geloof in wonderen. Spinoza had, binnenskamers en in manuscripten bestemd voor gelijkgestemden, als eerste in Europa betoogd dat er nooit wonderen hadden plaatsgevonden en dat er nooit wonderen zouden gebeuren. De

kerkelijke instituten ziet hij als een systeem van georganiseerde misleiding geworteld in bijgeloof en lichtgelovigheid.

De Koerbaghs zijn de eersten die openlijk met deze opvattingen in het Nederlands naar buiten komen. Zij schrijven dat wonderen onmogelijk zijn, omdat die tegen de natuur ingaan en speciaal bedacht zijn om de onwetenden bang te maken.

Adriaen besluit het boek 'een Ligt' te publiceren. Het is de meest verregaande tekst van de radicale verlichting in het Europa van die tijd. Het is een felle aanval op de christelijke godsdienst. De titel is 'een Ligt schijnende in duistere plaatsen, om te verlichten de voornaamste saaken der Godsgeleertheyd en godsdienst'. Koerbach betoont zich hierin een adept van het spinozistisch naturalisme: God en natuur zijn één. Hij haalt uit naar de drie-eenheid, de goddelijkheid van Jezus en de wonderverhalen uit de Bijbel. Iets vroeger had Koerbach een vrijdenkers woordenboek uitgebracht, een soort encyclopedie avant la lettre 'een Bloemhof van allerley lieflijkheid sonder verdriet'.

Adriaen gaat met 'een Ligt' naar een drukker in Utrecht. Deze schrikt van de inhoud en laat het de schout van de stad lezen. Op zijn beurt gaat de schout naar zijn collega in Amsterdam. Adriaen vlucht uit Culemborg en duikt onder in Leiden. Hij wordt verraden, gevangen genomen en uitgeleverd aan Amsterdam. Tijdens de verhoren bekent hij dat hij de enige schrijver is van beide boeken. Hij geeft ook toe dat hij Franciscus van den Enden en Spinoza kent. Johannes wordt bij gebrek aan bewijs vrijgelaten. Maar tegen Adriaen eist de schout dat zijn tong met een gloeiende priem zou worden doorboord, dat zijn rechterduim zou worden afgehakt en dat hij voor 30 jaar zou worden opgesloten. Zo ver komt het niet, maar hij wordt wel veroordeeld tot 10 jaar rasphuis en 10 jaar verbanning uit Holland.

In het rasphuis aan de Kalverstraat- vandaag is het een winkelcentrum waar de Kalvertoren staat- moesten de gevangenen in lange dagen zware lichamelijke arbeid verrichten. Het uit Brazilië aangevoerde hout moest er geraspt worden, om zo te dienen tot kleurstof voor de lakenweverijen.

Adriaen had in heel zijn leven als intellectueel nooit enig fysiek werk verricht. Al na enkele maanden is de fijngevoelige, hoog ontwikkelde man tussen de ergste criminelen en het zwaarste uitschot een gebroken man. Hij verzwakt snel en sterft in 1669 in het rasphuis.

Zijn lot toont aan dat de tolerantie binnen de republiek zeker niet zo groot was als steeds wordt beweerd.

De lotgevallen van de gebroeders Koerbach moeten diepe indruk nagelaten hebben in de kring rond Franciscus en Spinoza.

Al snel werd het woord 'spinozist' een scheldwoord dat gebruikt werd wanneer men iemand van atheïsme wilde beschuldigen. Treffend was de karakterisering die Pierre Bayle in 1697 aan

Spinoza gaf, 'een deugdame atheïst', iemand die het bestaan van god niet rechtstreeks ontkende maar die geen ruimte liet voor een god.

Franciscus had in 1661 en 1662 blijk gegeven van zijn ideeën over de democratische gedachte.

Een groep mensen wil naar Nieuw- Nederland emigreren. Franciscus onderhandelt met de commissarissen van de Amsterdamse Kolonieskamer om voor deze groep gunstige voorwaarden te verkrijgen. Zijn radicaal democratische voorstellen leiden tot een zwaar conflict met de stedelijke magistraat.

Kort hierna verschijnen zijn twee politieke werken: 'Kort Verhael van Nieuw Nederlants Gelegenheit' in 1662 en 'Vrije Politijke Stellingen en Consideratien van Staat' in 1665.

Het laatste werk werd anoniem uitgegeven. Pas in 1990 werd ontdekt dat van den Enden de auteur was. Het wijst er opnieuw op dat de vrijheid van het woord niet zo vanzelfsprekend was in de Gouden Eeuw.

Spinoza specialist dr. Wim Klever schrijft erover: 'Onderzoek leidde al snel tot de conclusie dat het pamflet niet alleen van kapitaal belang is als achtergrond van Spinoza's politieke traktaten, maar dat het ook zelf vanwege zijn originaliteit en onvergelykbare rijkdom een plaats op het wetenschappelijke erepodium verdient. Voor het eerst in de geschiedenis van de politicologie wordt hier de stelling verdedigd en dan nog wel in een buitengewoon knap betoog dat de democratie de enig mogelijke wijze van een doelmatige staatkundige organisatie is...

Van den Enden is behalve een bewogen en daardoor een fascinerende auteur tevens een radicale vernieuwer van het denken over de politiek...'

In zijn kleiner werkje 'Kort Verhael van Nieuw Nederlants Gelegenheit' geeft van den Enden zijn visie op het politieke begrip **GELIJKHEID**.

De staat moet aan iedereen in gelijke mate of in evenredigheid baat brengen. Dit gaat samen met uitsluiting van alle mogelijkheid tot onderlinge overheersing of geweld. Het welzijnsverhogend effect van de staat moet optreden, onafhankelijk van iemands talenten, geslacht, bezit, maatschappelijke status enz.

Van den Enden verwerpt de 'smadelyke Aelmoesgevingen' die gepaard gaan met vernedering en machtsverwing door de gever. Het streven naar gelijkheid is niet hetzelfde als gelijkschakeling. Rechtsgelijkheid is immers een gelijke vrijheid voor iedereen om naar eigen inzicht en talent te denken, te spreken en zich te ontwikkelen. Hij zegt het als volgt '.. de evengelyke vryheit, den ware grontslagh eens Gemeenebests.'

Ook spreekt Franciscus zich radicaal uit voor **VRIJHEID VAN SPREKEN**. ‘ Het alderschadelijkst ja pestelentiaelste eenes Staets dan is : dat’ er geen behoorlijke vryheit en wort gelaten...om alles met bondige reeden by te mogen brengen, wat yemandt voor ’t gemeene best verstaet, of meent vorderlijk te mogen, of konnen zijn’.

(zijn taal, 350 jaar oud, klinkt dan al duidelijk en modern).

BROEDERLIJKHEID

Van den Enden raakt ook het derde luik aan van de drievoudige kreet van de Franse Revolutie, die pas 130 jaar later zal losbarsten, ‘ LIBERTE- EGALITE- FRATERNITE’.

Centraal staat daarbij volgens hem het recht op arbeid. Franciscus lijkt niet alleen de eerste democraat, maar ook de eerste socialist te zin, iemand die de staat niet los kan denken van algemene welzijnszorg voor de zwakken.

HET SOEVEREINE VOLK

De stem van het volk moet beschouwd worden als de stem van God. Het volk zal door de democratische praktijk van volksvergaderingen en onderling overleg, ook aan ervaring en inzicht winnen. De soevereiniteit moet berusten bij de vergadering van meerderjarige mannen die in staat blijken in hun eigen onderhoud te voorzien. Overeenkomstig de tijdsgeest meent hij echter dat vrouwen, kinderen en mannen die niet in hun onderhoud kunnen voorzien niet thuis horen op de volksvergadering...

Als voorbeeld voor een democratische werking geeft hij de werkwijze in Holland in de oorlog tegen de Spanjaarden.

De gemeenteleden beraadslaagden te samen, en dit in wapenuitrusting. Bij een akkoord werden de wapens op een hoop gegooid. Waren de voorstellen van de leiders onaanvaardbaar, dan uitte men dit door gekrijs en wapengekletter. Hierbij aansluitend wordt opgeroepen om amfiteaters te bouwen waarin duizend burgers kunnen samen vergaderen en via geheime stemming besluiten nemen over de ‘ interest van de staat’.

Van den Enden verzet zich tegen honoraria voor overheidsbedieningen en pleit voor openbaarheid van beleid en een gezond financieel beheer, zonder schulden. De wapens moeten in handen van de burgers blijven en de burgers moeten zich regelmatig oefenen in het gebruik ervan. Hij koesterde een vrees betreffende het ontstaan van een politieke klasse. Achteraf bekeken is dit maar al te relevant geworden.

5. De Laatste Jaren

Franciscus komt met een groep wetenschappers regelmatig bijeen in ‘ heerlijke vergaderingen’. Met Spinoza, Burchard de Volder, later hoogleraar experimentele fysica in Leiden, Johannes Hudde, de grondlegger van het N.A.P. of Nieuw Amsterdams Peil of de waterhoogte bij eb en vloed, Lodewijk Meyer, directeur van de schouwburg aan de Keizersgracht brengen zij genoeglijke avonden door.

De groep wordt langzamerhand aangeduid als atheïstische Cartesianen, wier stellingen tot ongelovigheid kunnen lijden. Het stadsbestuur bemoeit zich ermee en van den Enden wordt verboden in het openbaar te discussiëren, omdat ‘zijn conversatie kenmerken van atheïsme vertoonde’.

Er gebeurt dan iets merkwaardigs. In 1665, de tweede Engels- Nederlandse oorlog is net losgebarsten, schrijft van den Enden een brief naar raadspensionaris Johann de Witt met hierin een voorstel hem ‘ **een geheim maritiem wapen**’ te verkopen.

Vijf jaar later trekt Franciscus naar Parijs, waar hij opnieuw een Latijnse school opricht. Hij wordt geïntroduceerd in de hoge kringen en wordt benoemd tot lijfarts van Lodewijk XIV. Het is april 1672 en Lodewijk XIV verklaart de oorlog aan de Republiek der 7 Provinciën.

Dit jaar is in de Nederlandse geschiedenis bekend als het rampjaar! Door het doorsteken van de dijken, de inundatie strategie, moet Lodewijk de strijd staken.

Chevalier Louis de Rohan- Guémene neemt deel aan de Franse invasie. Hij is als Grand Veneur (grootjagermeester) kolonel in het leger. Maar er broeit wat bij enkele edelen. Louis de Rohan heeft plannen tot een complot tegen de koning. Deze moet afgezet worden en vervangen door de Dauphin, zijn minderjarige zoon. Na een geplande gijzeling zal de Dauphin omgebracht worden. Normandië en Bretagne worden een republiek. Hiervoor zullen troepen een invasie uitvoeren in Quillebeuf-sur- Seine, de stad waar Rohan gouverneur is. De Republiek der 7 Provinciën zal de invasie ondersteunen..

Het is bijna zeker dat Franciscus van den Enden meewerkt aan deze plannen en dat hij ze reeds jaren aan het voorbereiden is. Een nieuwe grondwet voor Normandië wordt door hem voorbereid. Hij is ook de aangewezen persoon om met Holland als tussenpersoon op te treden.

Theodoor Kerckring, die evenals Franciscus internationaal actief is, schijnt ook bij het complot te zijn betrokken. Het huwelijk van Theodoor met dochter Clara Maria van den Enden wordt ingewijd op 27 februari 1671 en staat waarschijnlijk in verband met deze samenzwering.

Historici vragen zich af of Spinoza van dit alles op de hoogte is geweest. Het is bekend dat hij in 1673 naar Utrecht reist om er een generaal van Lodewijks leger, Lodewijk II van Bourbon-

Condé te ontmoeten en met hem te spreken over vredeskansen tussen de Republiek en Frankrijk. Hij wordt ontvangen door Maarschalk de Luxembourg. De ontmoeting met Lodewijk II gaat niet door, daar deze, ziek, naar Frankrijk terugreist.

Spinoza zou verdacht worden van spionage en landverraad. Volgens Jan Romein, geschiedkundige, heeft hij zich toen maandenlang schuilgehouden.

Is deze samenzwering en de voorbereidingen ervan het ‘ geheim maritiem wapen’ waarover van den Enden melding maakt in zijn opmerkelijke brief van 1665 aan raadspensionaris Johann de Witt?

In een voorstad van Parijs wordt door Franciscus een pension uitgebaat, onder de naam Pictus. Het toeval wil dat een musketier van het Franse leger, Jean Charles du Cauzé de Nazelle er een kamer betreft. Het valt hem op dat zoveel voorname edelen in deze bescheiden woonomgeving frequent het huis bezoeken. Een van hen is Rohan, die regelmatig binnen en buiten loopt.

Du Cauzé meldt alles aan Louvois, minister van Lodewijk XIV.

De bal gaat natuurlijk rollen..

Op 11 september 1674 wordt Rohan gearresteerd wanneer hij in de kapel van Versailles de mis verlaat. Kort nadien worden Chevalier de Préaux en diens maitresse markiezin de Villans aangehouden. Ook Franciscus van den Ende zal niet ontsnappen.

Ondervragingen met de toen gebruikelijke folteringen brengen het complot aan het licht. Rohan, Préaux en de mooie markiezin worden onthoofd bij de ingang van de Bastille. Onthoofding was voorbehouden voor de adellijke leden. Franciscus van den Enden had dit voorrecht niet en werd opgehangen op de Place de la Bastille.

Zo komt een groot Antwerpse figuur aan zijn einde, de voorloper van de democratische gedachte die honderd jaar later door de Franse Revolutie wordt overgenomen.

Ten onrechte vergeten in Vlaanderen..

Het volk, het ‘ vox populi’, zoals altijd spottende en onwetend, zong op de Amsterdamse kermissen

Zoo raakte van den End’ rampzalig aan zijn end

Die in zijn’s levensloop, zig had van God afgewend

Des kon hij in zijn end, dan ook geen Hemel hopen

Maar van der galgen leer, wel naar de Hel toe lopen.

Paulus A. Koop

bronnen

Enden van den	Vrije Politieke Stellingen met inleiding door Dr. Klever
Israël J	Radicale Verlichting
Klever dr. W.N.A.	Erasmus Universiteit Rotterdam
Koerbagh Adriaan	Een ligt schijnende in duistere plaatsen, met commentaar van Michiel Wielema, Brill- Leiden
Meininger V en G. Van Suchtelen	Liever met Wercken, als met Woorden
Mertens Frank	Chronological Table of van den Enden's life Univ. Gent
Spinoza Benedictus de	Ethica- Wereldbibliotheek
Roode van Peter	Ethica in Vogelvlucht
Veenbaas Jabic	Spinoza- een leven volgens de rede